

ВПЛИВ РІЗНОВІКОВИХ ВЗАЄМИН НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема впливу різновікових взаємин на розвиток моральної свідомості молодших школярів. Показано, що позитивний досвід різновікових взаємин у молодшому шкільному віці є важливою психологічною умовою розвитку морально-етичної сфери особистості учня. Виявлено, що психологічні передумови розвитку моральної свідомості молодшого школяра пов'язані з низкою специфічних для цього віку особливостей розвитку особистості. Встановлено, що для розвитку соціально значимої взаємодії дітей різного віку, у ході якої інтенсивно формуються цінні моральні якості особистості, необхідні спеціальні зусилля педагогів і батьків, спрямовані на організацію їх спільної діяльності та спілкування.

Ключові слова: *різновікові взаємини, різновікова група, позиція "старшого" і "молодшого", моральна свідомість, моральні поняття, моральні норми.*

Постановка проблеми. Зі зростанням науково-технічного та виробничого потенціалу людства, підвищенням здатності людини впливати на стан навколишнього буття і на кардинальні умови власного існування дедалі важливішими стають морально-духовні цінності людини. За останні роки минулого століття моральний розвиток особистості як самостійна психологічна проблема починає активно привертати увагу вчених. Особливо актуальним стало виявлення умов, особливостей і механізмів становлення морально-етичної сфери особистості у молодшому шкільному віці, тому що саме на цьому важливому етапі онтогенезу вперше виразно стають помітними загальні тенденції морального розвитку особистості: зростає самостійність особистості, розвивається самосвідомість та відповідальність як особистісна якість дитини.

У молодшому шкільному віці закладаються основи моральної свідомості, а моральні знання, уявлення і міркування збагачуються та узагальнюються. На формування моральних якостей дитини великий вплив має також і досвід її взаємин із людьми різного віку. Відсутність або дефіцит різновікового спілкування може ускладнити процес формування моральних знань дитини, сповільнити процес нагромадження ґрунту моральних понять і уявлень. Отже, дедалі більш відчутною стає потреба у психологічному дослідженні особливостей взаємин дітей різного віку, труднощів, які при цьому виникають та можливостей їх подолання.

Мета статті: виявити особливості впливу різновікових взаємин на формування морально-етичної сфери у молодшому шкільному віці.

Результати теоретичного дослідження. У віковій та педагогічній вітчизняній психології відомо немало праць, де вчені порушували ті чи інші питання, пов'язані з особистістю молодшого шкільного віку: вивчено мотиваційно-ціннісну сферу особистості (М.І. Боришевський [4], Г.С. Костюк [10]), обґрунтовано психологічні умови самоствердження молодшого школяра (С.Д. Максименко [11], М.В. Матюхіна [13]), проаналізовано деякі характеристики розвитку моральної свідомості й самосвідомості (І.Д. Бех [2], Л.І. Божович [3]). У зарубіжній психології опрацьовано проблему генезису системи цінностей дітей молодшого шкільного віку (Ж. Піаже [14], Е. Еріксон [17]), складено моделі розв'язання дітьми різноманітних моральних ситуацій (Г. Клаус [9]) тощо.

На жаль, проблема соціально значимої взаємодії між дітьми різного віку мало привертала увагу психологів. Існуючі дослідження розрізнені, методологічно не об'єднані і не мають завершеної цілісної наукової теорії. Лише в небагатьох працях В.Н. Аванесової [1], О.О. Вовчик-Блакитної [6], Е.І. Димова [7], А.С. Залужного [8], А.М.Попова [16], що стосуються переважно дошкільників або підлітків, ідеться про особливості такої взаємодії та специфіку взаємовідносин між молодшими і старшими дітьми. Між тим, багата практика громадянського виховання молодшого покоління видатними педагогами Я. Корчаком, Я. Коменським, А.С. Макаренком, В.Ф. Одоєвським, С. Русовою, В.О. Сухомлинським, К.Д. Ушинським дає змогу зробити висновки про значну взаємну корисність таких контактів. Для молодших вони розкривають нові можливості наслідування старших учнів, виводячи їх в зону найближчого розвитку в інтелектуальній, моральній та регулятивній сферах. Для старших така взаємодія є своєрідним каталізатором у процесі формування свідомого та відповідального ставлення до своїх справ, здатності розуміти й поважати молодших за себе, підпорядковувати свою поведінку моральним правилам.

Методика та процедура дослідження. Організовуючи дослідження, ми виходили з припущення, що відсутність досвіду різновікових взаємин у молодшому шкільному віці може ускладнити формування моральної сфери дитини, затримати усвідомлення морально-етичних понять і уявлень. Тому перший етап нашого дослідження був спрямований на визначення розподілу молодших школярів за рівнями різновікових взаємин. Базуючись на результатах теоретичного аналізу проблеми, ми виділили три рівні цих взаємин: високий, середній та низький.

Як відомо, особливості морального розвитку виявляються в позиції, яку займає дитина в різних ситуаціях міжособистісних взаємин. У різних моральних і проблемних ситуаціях молодший школяр завжди знаходиться в умовах вибору, і від того, як він буде осмислювати й переживати результати власних дій, буде залежати модальність прояву його моральних почуттів. Виходячи з цього, наступний етап нашого дослідження полягав у тому, щоб за допомогою проєктивної методики "Діагностика моральної саморегуляції молодшого школяра" (за О.С. Безверхим) учні визначили своє місце у різновіковому колективі. У проєктивній методиці досліджуваним пропонували для інтерпретації 16 малюнків, де в кожному зображеному сюжеті взаємодії дітей був страждаючий персонаж (якого не приймають у гру, у якого забрали іграшки тощо); діти, які пасивно спостерігають за подіями; діти, які захищають скривджених та допомагають іншим. У зв'язку з цим, кожний окремий випадок спонукав досліджуваних до морального вибору, за результатами якого вдалося простежити особливість їх моральних переконань та емоційних переживань. Значущим показником моральної саморегуляції став вибір дитиною переважаючої позиції у взаєминах, зображених на малюнку.

Кількісна інтерпретація результатів здійснювалась за 4-бальною шкалою: 0 балів – кривдить, дражнить, ображає; 1 бал – остеронь від подій, пасивний спостерігач; 2 бали – поряд з дітьми; 3 бали – захищає і допомагає. Діапазон результатів може варіювати від 0 до 48 балів. Він розподілявся на три рівні моральної саморегуляції: низький – 0 – 16 балів, середній – 17 – 32 бали, високий – 33 – 48 балів.

Аналіз результатів дослідження. Узагальнення та систематизація проявів основних компонентів різновікових взаємин дозволили охарактеризувати високий, середній та низький рівні сформованості цих взаємин.

Високий рівень різновікових взаємин передбачає, що молодший школяр продуктивно ставиться до взаємин як зі старшими, так і з молодшими; прагне до партнерських рівноправних стосунків як зі старшими, так і з молодшими; виявляє задоволення від різновікових взаємин; адекватно розуміє моральні поняття і правила, що регулюють різновікові взаємини; відзначається сформованим уявленням про вік людини, усвідомленням ознак "старшого" і "молодшого" у різновікових взаєминах; демонструє партнерську поведінку як зі старшими, так і з молодшими. Виявляє гнучкість у поведінці з товаришами, враховуючи їх позицію як "старшого" чи "молодшого". Надає допомогу молодшим, вміє їх вислухати, підтримує їх ініціативи. Намагається бути корисним для старших, включатись у їх діяльність.

Молодший школяр із *середнім рівнем* розвитку різновікових взаємин адекватно розуміє більшість моральних понять і правил, що регулюють різновікові взаємини, має приблизне уявлення про вік людини. Нечітко усвідомлює ознаки "старшого" і "молодшого" у різновікових взаєминах. Ситуативно ставиться до взаємин або зі старшими, або з молодшими, залежно від їх комфортності. Прагне до нерівноправних взаємин – або до домінування, або до підпорядкування у спілкуванні з дітьми різного віку. Виявляє задоволення лише від взаємин або зі старшими, або з молодшими. Вміє спілкуватись лише зі старшими, чи з молодшими, залежно від свого попереднього досвіду взаємин. Демонструє або здатність до домінування, або до підпорядкування. Так, зі старшими слухняно виконує їх настанови, виявляє безініціативність, несміливість і невпевненість. Натомість, з молодшими, нав'язує, диктує їм свою волю, не здатен прислухатись до їх думки.

Низький рівень різновікових взаємин характеризується тим, що молодший школяр не володіє більшістю моральних понять і не знає правил, що регулюють різновікові взаємини. Уявлення про вік людини не актуалізоване. Позицію старшого сприймає як сильнішого, а молодшого – як слабшого. Негативно ставиться до взаємин зі старшими, переважає орієнтація на ровесника або на молодшого. У взаєминах зі старшим виявляє незадоволення, прагне вийти з них. Виникають конфлікти і непорозуміння зі старшими. Прагне домінувати у взаєминах, пригнічує ініціативу товаришів. Сприймає молодших як виконавців. Демонструє вміння на позиції "сильнішого". Відсутні вміння взаємин зі старшими, спілкування з якими уникає. З молодшими виступає лідером, не вміє прислухатися до їх думок та пропозицій.

Під час наступного етапу дослідження нам важливо було встановити особливості розвитку моральної саморегуляції у дітей з різним рівнем різновікових взаємин. На підставі результатів проведеного дослідження виявлено, що 27,3% молодших школярів мають високий рівень моральної саморегуляції у ситуації різновікових взаємин, середній – 45,8%, низький – 26,9%. Якісний аналіз результатів методики "Діагностика моральної саморегуляції молодшого школяра" дав нам змогу встановити, що характер розв'язання ситуацій, зображених на сюжетних малюнках, помітно відрізняється залежно від рівня різновікових взаємин дітей. Серед дітей із високим рівнем різновікових взаємин найбільш характерним варіантом було безконфліктне розв'язання проблеми – примирення

("Попрошу, щоб вони так не робили", "Умовлю, щоб повернули іграшку", "Скажу, що погано ображати менших"); діти із середнім рівнем вважали за краще звернутись по допомогу дорослих ("Розкажу вчительці", "Поскаржусь мамі"). Для дітей із низьким рівнем різновікових взаємин найбільш характерним способом розв'язання проблеми була пряма чи непряма агресія ("Я їх поб'ю", "Буду кричати так, щоб вони перелякались"), або уникнення ("Не знаю, що робити", "Втечу").

Слід зауважити, що під час бесіди молодші школярі з високим та середнім рівнем різновікових взаємин задавали багато питань щодо ситуації, зображеної на малюнку, виявляли свою зацікавленість. Молодші школярі з низьким рівнем різновікових взаємин в усіх запропонованих дослідником ситуаціях не виявляли емоційного ставлення до дитини іншого віку. Висловлювання цих дітей були формальні, байдужі, без виявлення емоцій, налаштовані на отримання схвалення дорослого: "Молодших не можна кривдити, тому що вони слабші", "Дітей не можна залишати без догляду".

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, отримані емпіричні дані засвідчили, що різновікові взаємини дітей відіграють важливу роль у розвитку особистості молодшого школяра і є умовою формування його морально-етичної сфери. У моральній свідомості молодших школярів із високим рівнем різновікових взаємин відбувається не лише вербальне фіксування відповідних моральних цінностей, але й виникає емоційне ставлення до них, що свідчить про зародження особистісних потреб і мотивів, які пов'язані з морально-ціннісним досвідом поведінки дитини та регулятивної функції моральних знань.

Найскладніші виховні завдання успішно вирішуються саме у різновіковому об'єднанні, коли діти вчаться уважно ставитися до старших, турбуватися про менших, набувають різноманітних комунікативних навичок. Різновікові взаємини сприяють вільному застосуванню дітьми адекватних способів поведінки у випадку морального вибору. Накопичення такого досвіду є важливим етапом соціалізації особистості. У процесі різновікового спілкування дитина виконує різні соціальні ролі: молодшого чи старшого партнера, вибирає власну лінію поведінки у різних життєвих ситуаціях.

Успішність педагогічних технологій, побудованих на спільному вихованні й навчанні дітей різного віку, доводять наявність значних психологічних резервів у педагогічному управлінні різновіковими взаєминами дітей в інтересах гармонійного розвитку їх особистості. Виховний ефект різновікових взаємин може виявитися як позитивним, так і негативним, що породжує полярні оцінки корисності різновікових об'єднань педагогічною практикою (від усунення до максимального використання). Отже, для розвитку соціально значимої взаємодії дітей різного віку, у ході якої інтенсивно формуються цінні моральні якості особистості, необхідні спеціальні зусилля педагогів і батьків, спрямовані на організацію їх спільної діяльності та спілкування, введення повноцінних різновікових взаємин у систему моральних цінностей дитини.

Використані джерела

1. Аванесова В. Н. Воспитание и обучение детей в разновозрастной группе [Текст] / В.Н. Аванесова. – М.: Просвещение, 1979. – 176 с.
2. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин [Текст] / І.Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – №6. – С. 1-4.
3. Божович Л. И. Случаи неправильных взаимоотношений ребёнка с коллективом и их влияние на формирование личности [Текст] / Л.И. Божович, Л.С. Славская // Вопросы психологии. – 1976. – № 1. – С. 130-139.
4. Боришевский М.И. Развитие нравственных убеждений школьников [Текст] / М.И. Боришевский. – К.: Рад. школа, 1986. – 181 с.
5. Боцманова М.Э. Психологические условия формирования нравственных понятий у младших школьников [Текст] / М.Э. Боцманова, А.В. Захарова // Новые исследования в психологии. – 1985. – № 3. – С. 28-31.
6. Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку [Текст] / О.О. Вовчик-Блакитна // Психологія: [Респуб. науч.-метод. сб.]. – К.: Рад. школа, 1989. – №2. – С.80-87.
7. Дымов Е. И. Экспериментальное исследование взаимодействия подростков в разновозрастной группе: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология" [Текст] / Дымов Е.И. – Рязань, 1976. – 19 с.
8. Залужный А. С. Детский коллектив и методы его изучения [Текст] / А.С. Залужный. – М.-Л.: Госиздат, 1931. – 144 с.
9. Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения / Г. Клаус [пер. с нем. / ред. И. В. Равич-Щербо]. – М.: Педагогика, 1987. – 176 с.

10. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості [Текст] / Г.С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 280 с.
11. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці [Текст] / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1998. – 224 с.
12. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі у молодших школярів [Текст] / О.В. Матвієнко. – К.: Стило, 1999. – 232 с.
13. Матюхіна М.В. Психология младшего школьника: Учебно-методическое пособие [Текст] / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, К.Т. Патрина. – М.: Просвещение, 1976. – 207 с.
14. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1969. – С. 94.
15. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів / [ред. В.К.Демиденко]. – К.: ІЗМН, 1996. – 204 с.
16. Попов М. А. Межличностное понимание в разновозрастных группах школьников: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогическая, детская и возрастная психология" / Попов М.А. – М., 1983. – 21 с.
17. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. – СПб. Ленато; АСТ; Университет. книга, 1996. – 592 с.

Stolyarenko O.B.

**THE IMPACT OF AGE-DIVERSE RELATIONS
ON THE FORMATION OF MORAL CONSCIOUSNESS
IN THE EARLY SCHOOL YEARS**

The impact of age-diverse relationships on the development of junior pupils' moral consciousness is considered in the paper. It is revealed that psychological preconditions of the junior pupil's moral consciousness development are associated with a number of specific features of personality's development for this age. It is shown that positive experience of age-diverse relations in the early school years is an important psychological condition for pupil's moral and ethical sphere development, so that the characteristics of moral development are manifested in the position occupied by a child in various situations of interpersonal relationships. In different moral problem situations junior pupils are always in terms of choice, and the modality of manifestation of their moral feelings will depend on how they will interpret and experience the results of their own actions. It is proved that in the moral consciousness of junior pupils with high level of age-diverse relationship there is not only verbal recording of relevant moral values, but there is an emotional attitude to them, indicating the origin of personal needs and motives related to moral and value experience of the child's behavior. It is defined that the development of socially significant interaction between children of different ages, during which personality's valuable moral traits are intensively formed, requires teachers' and parents' special efforts aimed at the organization of joint activities and communication.

Key words: *junior pupil, moral consciousness, moral concepts, moral becoming, moral norms, self-regulation, communication; interpersonal relations, interpersonal relations between subjects with different age.*

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015 року